
УДК 811.161.2'366.54

Наталія Костусяк

м. Луцьк

МОРФОЛОГІЧНІ ТА СЕМАНТИЧНІ ВІДМІНКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті з позицій функційної морфолого-синтаксичної концепції схарактеризовано міжрівневу категорію відмінка, виокремлено й ієрархізовано морфологічні та семантичні відмінкові грамми, окреслено їхній значеннєвий діапазон і засоби реалізації, особливості морфологічної та синтаксичної парадигм.

Ключові слова: міжрівнева категорія, відмінок, морфологічні і семантичні відмінкові грамми, парадигма, тема, рема.

Загальнолінгвістичну парадигму кінця ХХ ст. — початку ХХІ ст. визначають посилені акценти на новітніх засадах функційного підходу, а також концентрація уваги на комунікативно активних тенденціях мовної практики, еволюційних зрушеннях у різних підсистемах сучасної української літературної мови й динамічних процесах у мовній структурі, що уможлиблює повний та об'єктивний аналіз передовсім її національної специфіки. Як засвідчує низка провідних лінгвістичних студій останнього часу, зазначений аспект актуальний для дослідження проблем категорійної граматики. Перебуваючи в центрі наукових зацікавлень мовознавців-теоретиків, він дає вагомі підстави для визначення нових класифікаційних принципів опису всієї сукупності категорій та одиниць української мови й слугує методологічним підґрунтям для розгортання новітніх концепцій моделювання її граматичного ладу. Саме в такому ракурсі, що певною мірою переорієнтовує традиційно усталену теорію граматики й відбиває єднання загального та часткового мовознавства,

© Н.М. КОСТУСЯК, 2013

доцільний розгляд функційно багатовекторної категорії відмінка іменника. Вагомим чинником у визначенні статусу цієї категорійної величини є її вияв на перетині кількох ярусів мови та аналіз, спрямований не лише на формальну кваліфікацію відмінкових граем, а й на їхню семантичну й комунікативно-прагматичну специфіку. Зміщення акцентів із традиційно визнаного вузького морфологізму та парадигматичних ознак відмінків на їх двобічний розгляд — семантичну мотивованість і сукупність виражальних мовних засобів простежуємо у фундаментальних працях зарубіжних (Є. Курилович [11: 175–203], Ч. Філлмор [19; 20], І. Леков [12], О.В. Чешко, І.Й. Ревзін [21], А. Вежбицька [1], А.А. Залізник [9: 36–55; 10] та ін.) й українських (Є. К. Тимченко [14; 15; 16; 17; 18], І.Р. Вихованець [2; 4; 5; 6; 7: 53–115], М.Я. Плющ [13], А.П. Загнітко [8: 173–176] та ін.) мовознавців. Попри те що у зазначених напрацюваннях лінгвістів видозмінено наукову інтерпретацію категорії відмінка, простежено специфіку відмінкової системи на морфологічному та синтаксичному рівнях, зокрема досліджено морфологічну парадигму й вирізняє систему первинних та вторинних семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних і комунікативних ознак, розмежування та співвідношення морфологічних і семантичних відмінків опрацьовані меншою мірою. Вивчення зазначеної категорії з опертям на поверхневу й глибинну структури мови відкриває перспективи для її чіткішого граемного членування та щонайповнішої інвентаризації засобів експлікації. З огляду на це визначаємо мету й завдання нашої студії. **Мета** статті полягає в поглибленому комплексному теоретичному дослідженні морфологічних і семантичних граем міжрівневої категорії відмінка. Реалізація поставленої мети зумовлює розв'язання таких **завдань**: 1) схарактеризувати з функційно-категорійних позицій міжрівневу категорію відмінка; 2) скоригувавши деякі усталені теоретичні положення, обґрунтувати кваліфікаційну схему дослідження морфологічних відмінків, проаналізувати їх із проекцією на семантичну природу й функційну перспективу засобів експлікації; 3) ранжувати семантичні відмінки, окреслити їхній значеннєвий діапазон, систему ядерної спеціалізації та периферійні вияви.

Відмінок іменника — визначальна самостійна міжрівнева категорія іменника, функційний вияв якої зумовлений морфолого-синтаксичною спеціалізацією слів із субстанційною (конкретно-предметною) семантикою, об'єднаних сукупністю однорідних взаємопротиставлених граматичних значень і специфічних парадигматичних ознак. Спроектвані функційно-категорійною граматиною різноаспектні кваліфікаційні параметри та зреалізований комплексний морфолого-синтаксичний вимір передбачає виокремлення ієрархічного вищого синтаксичного рівня, структурованого трьома підрівнями — семантико-синтаксичним, формально-синтаксичним і комунікативним. Йому підпорядкований морфологічний ярус мови. Визначаючи диференційні параметри категорії відмінка іменника, варто вказати на її двобічну зумовленість.

Переконливу аргументацію цього явища подає І.Р. Вихованець: «Це єдина іменникова категорія, виникнення і семантико-граматичне функціонування якої пов'язані з предикатом-дієсловом. Предикат-дієслово визначає кількість потрібних для розкриття його семантичної природи відмінків і набір їх семантико-граматичних функцій» [4: 23]. Отже, вияв відмінкових граем зумовлений дієслівною категорією валентності. Водночас відмінок — специфічно іменникова категорія, оскільки в іменнику вона має незалежний, самостійний характер і впливає на формально-граматичний зміст залежних слів.

За сукупністю відповідних кваліфікаційних параметрів відмінки поділяються на морфологічні, виокремлення яких ґрунтується на формальних показниках і системі первинних та вторинних синтаксичних функцій, і семантичні, що виконують роль елементів із певними семантико-синтаксичними ознаками, чітко окресленими основним компонентом реченневої побудови — предикатом. Згідно з концепцією І.Р. Вихованця, «перші виражають певну сукупність семантичних функцій, об'єднуючи своєю формою первинну функцію, що вказує на спеціалізацію певного відмінка в системі мови, і функції вторинні, які залежать від контексту. Семантичні ж відмінки охоплюють основну відмінкову форму для певної функції і вторинні відмінкові, а також невідмінкові форми, використовувані мовцями в обмеженіших порівняно з основною формою контекстах» [7: 61]. Наявність виразних функційно-категорійних параметрів, плану вираження відмінкового граматичного значення та внутрішньої спеціалізації відмінків спричинила вирізнення сімох ієрархічно організованих морфологічних відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний місцевий і кличний) і шістнадцятьох семантичних відмінків (суб'єкт дії, суб'єкт процесу, суб'єкт стану, суб'єкт якості, суб'єкт кількості, об'єкт дії, об'єкт процесу, об'єкт стану, об'єкт якості, об'єкт кількості, адресат дії, адресат якості, статичний локатив, динамічний локатив, інструменталь-знаряддя й інструменталь-засіб).

Морфологічний відмінок — одна із семи граем міжрівневої морфолого-синтаксичної категорії відмінка іменника, яка структурує парадигму однини та множини з відповідною сукупністю флексій, спеціалізована на вираженні первинних і вторинних семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних та комунікативних (за темо-ремного членування) функцій. Структуру морфологічної категорії відмінка іменника формують опозитивні відношення між її граемами. Відмінок іменника належить до послідовно корелятивних категорій із лексично незумовленою парадигмою. Його граеми перебувають у відношенні альтернації, що відбиває регулярність й однозначність зв'язків між ними, рівноправність відмінкових словоформ і переважно заперечує похідність одних морфологічних граем від інших. Альтернаційний характер компонентів указаної категорії не суперечить вирізненню називного відмінка як центрального складника відмінкової

системи. У традиційних лінгвістичних студіях йому зазвичай надають статусу прямого відмінка. Центральне розташування називного відмінка в сукупності всіх відмінкових граем зумовлене його здатністю бути носієм основної субстанційної функції — суб'єктної. На думку І.Р. Вихованця, «у реальному процесі мовлення саме ця форма являє собою свого роду еталон, вихідний зразок, стосовно якого всі інші відмінкові форми в певному розумінні вторинні» [4: 30].

Морфологічна характеристика відмінкових граем безпосередньо стосується граматичних особливостей конкретної мови. Описуючи семантичні та формальні ознаки граем аналізованої категорії, А.А. Залізняк акцентує увагу на важливій ролі спеціалізованих засобів їхнього вираження. Саме вони, на думку лінгвіста, дають підстави розглядати відмінки як елементи певної мови. Нехтування формальних показників слугує підґрунтям для кваліфікації їх як одиниць, що мають універсальний характер [10: 55–56]. Формальний вияв відмінкових граем пов'язаний із відповідними показниками, до яких належить кінцевий словозмінний афікс — флексія як центральний репрезентант, що одночасно є носієм граматичного й реляційного значення, а також периферійний показник — флексія-суфікс, притаманний переважно іменникам четвертої відміни, зрідка — іншим субстантивним словам, пор.: Н. в.: *вим'я, ведмежа, теля, мати*; Р. в.: *вимені, ведмежати, теляти, матері*. Зрідка в орбіту формальних репрезентантів семантики відмінкових граем потрапляють прийменники. Солідаризуючись із концепцією І.Р. Вихованця, вважаємо, що у вторинній післядієслівній сфері зазначені слова-морфеми нейтралізують своє значення, внаслідок чого роль основного функційно навантаженого компонента виконує закінчення [3: 98].

Відмінок іменника — абсолютно словозмінна категорія, яка має здатність утворювати парадигматичні типи. *Морфологічна парадигма* іменників — система словоформ, яким притаманна однотипна внутрішня організація, відповідна сукупність флексій, а також у деяких випадках однакові акцентні й морфонологічні параметри. Специфіку певного парадигматичного типу визначають слова, безпосередньо пов'язані з предметністю, та субстантивовані мовні одиниці, що потрапили до сфери іменника внаслідок транспозиційних процесів чи опосередковано позначають предмети. Це слугує основою для виокремлення двох парадигматичних типів — власне-іменникового, який охоплює п'ять підтипів (першу відміну: *верба, Ілля, ручище, дівчицько*; другу: *Іван, гай, батько, хлопчицько, вовчище, перо, поле, знаряддя*; третю: *любов, осінь, річ, мати*; четверту: *тім'я, курча, теля*; нульову відміну: *радіо, колібри*, (Ліна) *Костенко, АТС*), та невласне-іменникового, що об'єднує два підтипи (прикметниковий: *військовий, учительська, сучасне*; займенниковий: *я, себе, він, хто, ніхто*). За розгалуженістю формальних показників та кількістю охоплюваних лексем центральну сферу структурують перша та друга відміни власне-іменників.

Порівняно з виразною морфологічною специфікою категорійну сутність відмінка більшою мірою репрезентує синтаксичний рівень мови, зокрема його триарусна інтерпретація — семантико-синтаксична, формально-синтаксична й комунікативна. У сучасній українській літературній мові відмінкові грамеми утворюють ієрархічно структуровану *синтаксичну парадигму* — сукупність протиставлених категорійних (семантико-синтаксичних) значень, розташованих на семантико-граматичній осі предметності, що перебувають у відповідних ієрархічних стосунках і мають специфічні (первинні та вторинні) формальні засоби реалізації. Вияв синтаксичної парадигми конкретної грамеми зумовлений її семантикою та зв'язками з іншими компонентами речення. Синтаксична парадигма ґрунтується на вирізненні основних первинних (центральної, спеціалізованих) та деяких вторинних функцій відмінків. Зокрема, із називним відмінком пов'язана передовсім семантико-синтаксична суб'єктна функція, із знахідним — об'єктна, із давальним — адресатна, з орудним — інструментальна, із місцевим — локативна. Крім того, кожна з морфологічних відмінкових граем охоплює низку вторинних функцій, які стосуються внутрішньовідмінкової транспозиції. Потрапляючи в зону іншого відмінка, вони стають його функційними еквівалентами. Наприклад, суб'єктну семантико-синтаксичну парадигму структурує спеціалізований на цій функції називний відмінок та грамеми давального, орудного, знахідного, родового, місцевого — компоненти з різноманітними модифікаціями суб'єктності: *Сьогодні **птиці** зраджують землі...* (Г. Чубач); *Затишно **дітям** в пазусі казок* (Л. Костенко); *Дядьком **Самійлом** тоді струсило від гніву...* (О. Довженко); *Утім, з **боярами** там якраз усе було гаразд* (М. Мартинюк); ***Бояр** дратували байдужість і спокій князя* (М. Мартинюк); ***Їх** було двоє — прибиральниця і двірник* (В. Стус); *...в мені народився дивовижний страх...* (Р. Іваничук).

Важливу роль у синтаксичному ранжуванні морфологічних граем категорії відмінка відіграє їхня формально-синтаксична спеціалізація, що увиразнює її місце в загальній системі граматичного ладу. Специфіку формально-синтаксичних параметрів відмінків визначають відповідні синтаксичні зв'язки — предикативний (двобічний) зв'язок із його формою взаємозалежної координації та валентний підрядний (однобічний) зв'язок із формою керування, притаманний прислівним другорядним членам речення. Центральне місце серед одиниць формально-орієнтованого плану посідає підмет, що має дворанговий морфологічний вияв — називний відмінок як ядерний засіб експлікації та родовий і кличний відмінки — його вторинні маркери, наприклад: *Та голубом в небо злетіла **душа** Над розпачем батька і маминим криком* (Н. Царук); *Доріг багато, але шлях один!* (М. Вінграновський); *Гей, **літа**, заходьте на весілля, Вже й столи накриті є для вас* (Н. Царук); *Зупинись, **пілоте**, у безхмарнім небі І не кидай бомбу у дитячий сміх* (Н. Царук). З огляду на ступінь необхідності керуваного слова для розкриття змісту опорного, що ґрунтується на лексико-граматичному значенні предиката й семантично

передбачуваній сполучуваності з ним залежного слова, відбувається градація прислівних другорядних членів речення. Відповідно до вияву сили підрядного зв'язку вони поділяються на:

1) сильнокеровані — модельовані знахідним, родовим, орудним, давальним і місцевим відмінками: *Сонце червоною ниткою Гаптує зимовий світанок* (Н. Царук); *Лавріна проймав холод...* (Ю. Мушкетик); *Для Лариси Петрівни ця звістка не була несподіваною* (М. Олійник); *У берези позичила білої сорочки, щоб на неї задивлялись хлопці-ясеночки* (Д. Павличко); *Великий був світ. Повний таємниць* (О. Довженко); *Ви всі зі мною не згодні...* (М. Слабошпицький); *...Марком заволоділа тривога* (Ю. Мушкетик); *Мені страшно признатися: я щаслива* (Л. Костенко); *Сірко ніколи не довіряв ханові* (Ю. Мушкетик); *Киліянні тоді сповнилось дванадцять років* (Ю. Мушкетик); *...султан <...> розумівся на людях...* (П. Загребельний); *...і в ньому раптово прокинулося почуття батьківської опіки* (Г. Тютюнник);

2) напівсильнокеровані, яким притаманний дещо слабший вияв підрядного зв'язку між опорним дієсловом і залежним іменником, ніж за умови сильного керування, але водночас він тісніший порівняно зі слабким керуванням, — виражені грамами давального, знахідного та родового: *В той день він і приніс Марії невеличкого букетика диких гвоздик...* (В.О. Шевчук); *Сам Нечепя тримав песика маленького, розумного, котрий тільки сповіщав господаря про чиюсь з'яву...* (Ю. Мушкетик); *Наступного дня в годину прийому великий візир Аззем-паша <...> повідомив падишаха про стан державної скарбниці* (Р. Іваничук); *А дід Кінтілий несе копченину для самого князя...* (П. Загребельний);

3) слабкокеровані — експліковані орудним, місцевим і родовим відмінками: *Коні збивали копитами куряву...* (І. Пільгук); *Полеми широким бігли дороги* (Г. Чубач); *По знайомій вулиці я іду назад* (В. Сосюра); *Йде косовиця стомлена до сіл* (В. Лазарук).

Комплексний опис функційного потенціалу міжрівневої категорії відмінка передбачає дослідження її комунікативної зорієнтованості й участі в структуруванні інформації. Зв'язок із певною мовленнєвою ситуацією особливо виразний за розгляду відмінкових грамем на тлі актуального (темо-ремного) членування речення. В українській мові морфологічною грамею, спеціалізованою на вираженні позиції теми, є називний відмінок, що підкреслює достовірність концепції про ремоторний потенціал дієслова та темозакріплену позицію іменника: *Вітер / спав собі клубочком...* (В. Лазарук); *Батько юний / косить мінне поле* (В. Лазарук). До сфери центральних засобів експлікації теми тяжіє й грамема кличного: *Дядьку, / просніть* (О. Коломієць). У нейтральному, не деформованому особливими факторами висловленні комунікативну позицію теми позначають периферійні морфологічні засоби — давальний, орудний, знахідний, родовий, місцевий відмінки, які на семантико-синтаксичному підрівні корелюють із суб'єктною синтаксею. Таке явище ґрунтується на симетричності комунікативної та

семантико-синтаксичної структур речення. Наприклад: *Озерам / сниться море. А морю / — океан* (В. Лазарук); *Довженкові / було за тридцять...* (В. Дрозд); *Сивооком / заволоділа дивна затятість* (П. Загребельний); *Ждана / дивувала безпечність його нового товариша* (Ю. Мушкетик); *Для Франка / характерна замкнутість...* (Р. Горак); *В жінці / завжди живе сором'язливість, страх і нерішучість* (П. Загребельний). Роль актуалізатора теми відіграє родовий відмінок, що перебуває в центральній семантико-синтаксичній функції (суб'єктно-атрибутивній та об'єктно-атрибутивній): *Щедрість падишаха / не має меж...* (Ю. Мушкетик); *Викладач філософії / — кандидат філософських наук* (В. Дрозд).

У частині висловлень грамеми категорії відмінка функціонують у позиції реми чи її складника. У типових виявах засобом вираження комплексної реми виступають знахідний, давальний, орудний і місцевий відмінки, зрідка — грамеми родового, кличного й називного. Індикатором ремної позиції вторинних маркерів є передовсім частки *навіть, саме, тільки, лише (лиш)*: *Дивні хори / співають пісні...* (В. Лазарук); *Президент України / доручив Генпрокуратурі та МОЗ перевірити ситуацію на ринку ліків* («Голос України», 2012); *Сивоок / дістав дерев'яним відром води* (П. Загребельний); *Марта / мовчки стояла на порозі* (В. Дрозд); *Абдулаєв / на голову вищий від усіх...* (Г. Тютюнник); *Я для тебе горів, / український народі...* (В. Симоненко); *Захаркового запаху боялась / навіть риба* (О. Довженко); *...туди тяглася / саме ця дорога* (В.О. Шевчук); *...нею ж [мудрістю — Н.К.] міг володіти / лиш він, Ярослав* (П. Загребельний). Не характерна ознака типовості для незначної кількості структур, у яких морфологічні відмінкові грамеми репрезентують препозитивну рему чи її складника. У комунікативних варіантах указанного різновиду можуть функціонувати називний, знахідний, давальний, місцевий та родовий відмінки. Увиразненню ролі актуалізованого компонента великою мірою сприяють певні контекстуальні особливості — порядок розташування слів та їхня комунікативна значущість, логічний наголос, частки. Наприклад: *І тільки груша / листя ще зелене чомусь хитнула раптом при стіні* (Л. Костенко); *Лиш ліс могутній / гойдає віття...* (В. Лазарук); *Лиш вісь земну / з орбіти не згвинтити* (Л. Костенко); *Навіть летючим птахам / передається чар отого рожевого сяйва...* (Є. Гуцало); *По чому / ми тепер навчатимемо премудроцям віршоскладання?* (В.А. Шевчук); *Якого тільки хліба / не скуштував Павло Павлович на своїм довгім віку...* (В. Дрозд).

Різноманітність відмінкового оформлення комунікативно-прагматичних намірів мовця пов'язана з конструкціями, що з комунікативного погляду становлять семантико-граматичну єдність, тобто бінарність «тема — рема» їм не притаманна. У висловленнях зазначеного різновиду наявна комплексна рема, а тема має нульовий вияв: *Запахло дощем...* (Є. Гуцало); *Лиш вітер, гул та дзвони* (В.А. Шевчук); — *Любово!* (В. Малик). Така координованість усіх відмінкових граем і комунікативних функцій — лише загальна тенденція, що не має характеру непохитної зумовленості.

У сучасній українській літературній мові, крім морфологічних відмінків, наявні семантичні відмінкові грами, яким властиве розгалуженіше грамемне членування. Застосування семантико-синтаксичного аспекту зумовлює вирізнення шістнадцятьох семантичних відмінків — суб'єкта дії, суб'єкта процесу, суб'єкта стану, суб'єкта якості, суб'єкта кількості, об'єкта дії, об'єкта процесу, об'єкта стану, об'єкта якості, об'єкта кількості, адресата дії, адресата якості, статичного локатива, динамічного локатива, інструменталія-знаряддя й інструменталія-засобу. Їхні значеннєві функції виразно окреслює головний компонент семантико-синтаксичної організації речення — предикат. Розглядані відмінкові грами частково формують привативну опозицію. У такому разі кожен компонент, крім свого специфічного значення, є носієм семантики, первинної для іншої відмінкової грами. Виходячи певною мірою за межі привативної опозиції, відмінки перебувають також у відношенні неопозитивних відмінностей, специфіка яких полягає в тому, що її члени відрізняються один від одного наявністю і співвідносних, і неспіввідносних ознак. На противагу морфологічним відмінкам, більше спрямованим на вияв граматичних особливостей конкретної мови, семантичним відмінковим грамам певною мірою притаманна універсальність. Семантичні відмінки маркують морфологічний відмінок-домінанта та його функційні еквіваленти.

У сучасній українській літературній мові центральну сферу семантичних відмінків очолює *суб'єкт дії* — семантична грама відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов'язаний зі значенням реальної предметності, зокрема активним виконавцем дії (переважно з класом істот (людей чи тварин) або метафоризованих понять), на семантико-синтаксичному підрівні співвідносна з лівобічною суб'єктною синтаксею: *Батько виводить коня на моріг* (Н. Горик); *А дівча малює сонце над полями...* (Н. Царук); *Князь <...> одразу ж подався на велелюдне дворище обителі* (М. Мартинюк); *...зима тікає, підібравши поли...* (Л. Костенко); *Заручені озера В ожинових вінках гадають на воді* (В. Лазарук); *Мені б молебень відслужити* (Л. Костенко); *Нам би раніше стрітись, чи розминутись тепер* (І. Чернецький). До семантичних відмінкових граем, розглянутих крізь призму суб'єктності, належить *суб'єкт процесу*, що виступає пасивним носієм процесуальної ознаки, зокрема фізичного, фізіологічного, емоційно-психічного процесу, процесу звучання та ін., і зумовлений валентною перспективою предикатів процесу: *Ростуть гриби од місячного світла* (В. Гей); *На балконі соняшник цвіте* (І. Чернецький); *Квітує жито* (Н. Царук); *Євгенія <...> так само хворіла...* (В. Врублевська); *Злість підступала до Орлика...* (Б. Лепкий); *Трищать удосвіта дерева* (В. Лазарук); *...стояв той дім за хмарами бузку* (Л. Костенко). За ознакою послабленої динамічності й фазовості близьким до семантичного відмінка *суб'єкт процесу* є *суб'єкт стану*, який, репрезентуючи пасивного носія станової ознаки (інтелектуального, емоційно-оцінного, локативного, кваліфікативного

стану, наявності/відсутності, володіння/неволодіння та ін.), корелює із суб'єктною синтаксею, що реалізує сполучувальний потенціал предикатів стану: *Місяць знав твої пісні напам'ять, Коли ми їх ще не розуміли* (Н. Царук); *Ольга ж його кохає!* (Р. Горак); *Сковороді стало жаль людини...* (В.А. Шевчук); *Повість не сподобалась О. Партицькому* (Р. Горак); *І стало веселіше козацькому дозорцеві* (Ю. Мушкетик); *В сусідньому секторі <...> перебували французькі офіцери* (П. Загребельний); *Мій батько був військовий льотчик...* (Т. Яковенко); *Серед весняних сніжно-білих віт Є цвіт, з якого марно ждати плід* (М. Мартинюк); *Нема мене — якщо тебе нема!* (М. Вінграновський); *...гетьман володів 12 вільними військовими селами* (Ю. Мушкетик). У семантичній відмінковій ієрархії носієм пасивної якісної ознаки є суб'єкт якості, лексичний діапазон якого пов'язаний з указівкою на суб'єкт власне-якісної ознаки: *А ліс такий велично загадковий* (І. Чернецький); *Море срібне, А обрій голубий* (В. Лазарук); *Чурай Маруся винна у в одному: вчинила злочин в розпачі страшному...* (Л. Костенко); змінної (ступеньованої) ознаки: *Моя мука страшна, я вже старша за тебе* (Н. Горик); *В букеті гроз вона найкраща в світі, Перенаселена земля!* (В. Лазарук); *Бузина <...> виявився найпоміркованішим...* (П. Загребельний); якісно-модальної ознаки: *...божі і світські книги так потрібні нашому народові* (Р. Іванчук); *Фотонні чоботи потрібні для Людини, Потрібна швидкість в галактичній млі...* (В. Лазарук). Ієрархію відмінкових граем із семою 'суб'єкт' завершує суб'єкт кількості, що є носієм пасивності, корелює зі статичністю й охоплює значення суб'єкта кількісної ознаки: *Гунів було шестеро* (В. Малик); кількісно-вікової ознаки: *...найстаршій дівчинці — дванадцять...* (Ю. Мушкетик); *Князь Володимир мав років двадцять сім...* (В. Малик); змінної кількісної ознаки, яка за зіставлення переважає в предметові чи досягає в ньому найбільшого вияву: *...машин ставало дедалі більше* (П. Загребельний); *А як там почувуються зайці? Їх щонеділі менше в білім полі* (І. Чернецький).

На межі валентного зв'язку з певним предикатом відбувається ранжування семантичних відмінків з узагальненим об'єктним значенням: об'єкта дії, об'єкта процесу, об'єкта стану, об'єкта якості та об'єкта кількості. Найширшу варіативність семантичних відмінків засвідчує об'єкт дії, функційно-категорійний вияв якого пов'язаний з ознакою пасивності, реальної предметності, зокрема динамічної фінальності, у семантико-синтаксичному плані співвідносний із правобічною об'єктною синтаксею. Його значенневу основу становлять компоненти, що вказують на об'єкти конкретної фізичної дії, локативної дії, позбавлення, передання, присвоєння, отримання, мовленневої та розумової діяльності, сприйняття, квантитативної й темпоральної партитивності та ін.: *...на дрова у розпачливій мовчанці рубала мати свій вишневий сад* (І. Чернецький); *Зривало дівчисько достиглі яблука...* (І. Чернецький); *Тим часом Любава ввела на подвір'я коней...* (В. Малик); *А знайшли кам'яну статую в серпні 1848 року...* (С. Пушик); *Я сьогодні*

сказав **про дружину і про сина** дівчині сказав (В. Сосюра); *Вчені в Антарктиці досліджують давнє підлідне озеро* («Ipress.ua», 2013. — Режим доступу : <http://ipress.ua>); *Усі віки ми чуєм брязкіт зброї* (Л. Костенко); *Ми слухаєм природи голоси* (В. Лазарук); *Старенька жінка вносила соломки* (Л. Костенко); *Сивоголовий дід <...> попросив тієї шаблі* (Б. Лепкий). Найменше семантичне розгалуження притаманне грамеми *об'єкт процесу*, яка валентно поєднується з невеликою кількістю предикатів процесу й слугує репрезентантом об'єкта емоційно-психічного процесу: *Тільки не гнівайся на мене...* (В. Врублевська); *Мене хвилює це весняне пробудження серед зими* (М. Олійник); *Таня не переставала хвилюватись за нього* (О. Гончар). З указівкою на об'єкт інтелектуального, емоційно-психічного стану, стану-відношення, зумовленого валентністю ступеньованих прислівників, внутрішнього стану з відтінком оцінки, почуття, сприйняття тощо пов'язаний значенневий діапазон семантичного відмінка *об'єкт стану*: *Ще знав Микола Баглай стени академіка Яворницького — стени сивих могил, в яких дрімають ненайдені утвори грецьких майстрів, скіфські та сарматські прикраси...* (О. Гончар); *...з вашою славою і мені легше [за інших. — Н. К.]* (О. Гончар); *Вона поважала Софію...* (В. Врублевська); *Люблю життя, як сонце любить сонях, Як високостя люблять журавлі...* (Н. Царук); *Руту їй жаль, безперечно* (В. Малик); *Вона боялась осені холодної...* (Л. Костенко). До сфери диференційних ознак грамеми *об'єкт якості* належить пасивність, маркування ним компонентів на позначення об'єкта власне-якісної ознаки, змінної (ступеньованої) ознаки (якості-відношення), якісно-модальної ознаки та співвідносність з об'єктною синтаксевою, функціонування якої регульоване семантико-синтаксичною валентністю прикметникових предикатів якості: *У дитинстві я була схожа на тата* («День», 2011); *Та за ілюзію кохання навіки вдячний я тобі* (В. Сосюра); *Там повен двір любистку...* (Л. Костенко); *Одному тобі вірна* (Г. Тютюнник); *Я з вами не згоден, Марі!* (М. Слабошпицький); *І винен у цьому був передусім Святослав...* (В. Малик); *Федота віддав до науки, а Тимка не хотів, хоч він був здібніший за Федота* (Г. Тютюнник); *Мамо! Доленько наша віща! Ми ростем і мужнієм, а ти в мене все низенька і все за нас вища* (І. Чернецький); *... Святославі потрібен такий товариш...* (В. Малик). Значно вужчий значенневий діапазон притаманний семантичній грамеми *об'єкт кількості*, що на семантико-синтаксичному підрівні корелює з об'єктною синтаксевою, зумовленою ступеньованими предикатами кількості-відношення *більше, менше, найбільше, найменше*: *Вівса більше від жита; Ветеранів найбільше серед присутніх*.

Лексичне наповнення семантичного відмінка *адресат дії* ґрунтується на вираженні ним істот, переважно осіб, задля яких чи на шкоду яким відбувається дія. Він корелює з адресатною синтаксевою, що перебуває у валентному оточенні тривалентних — семивалентних дієслівних предикатів. Наприклад: *Актаза подарував Данилові тесть, Мстислав Удатний* (М. Мартинюк); *...Січ послала Дорошенкові листа...*

(Ю. Мушкетик); *Чорний дим над Сікстинської капелою сповістив католиків про те, що у них ще не з'явився папа* («Віче-інформ», 2013); ... *для студбатиців привезли зброю найновішого зразка* (О. Гончар). Адресат якості структурує валентне оточення обмеженої групи тривалентних прикметникових предикатів власне-якісної ознаки *винний, винен, винуватий*: — *А що тобі дунайські болгари, князю, винні?* (Б. Лепкий); *Хто кому що винен? Нікому. Ніхто* (Н. Горик).

Специфічний значеннєвий вияв характерний для граем *статичний локатив* і *динамічний локатив*. Їхній глибший аналіз спричиняє диференціацію мовних одиниць на основі протиставлення ознак контактності — дистантності. Семантична граема *статичний локатив* об'єднує два типи лексем: 1) компоненти із семантикою статичної власне-локативності, які входять у валентну рамку аналітичного комплексу «дієслівна одиниця *бути, перебувати* тощо + аналітичні слова-морфеми з просторовим значенням»: *Брат перебував на той час у Женеві* (М. Олійник); ...*і так в несамовитій блуканині опинилися вони коло візків* (П. Загребельний); ...*двадцять тисяч болгар несподівано опинилися перед стінами фортеці* (П. Загребельний); 2) локативи, визначені валентністю процесуально-локативних предикатів на зразок *висіти, лежати, сидіти, стояти* тощо в поєднанні з прийменниками: ...*у погрібнику висіли* <...> *пучечки сухих трав* (П. Загребельний); *Я лежу у траві...* (В. Лазарук); *Човни лежать на власних тінях* (В. Лазарук); *Боярин сидів на лаві неподалік вікна* (М. Мартинюк); *Дівки собі стоять біля криниці, а парубки стоять біля дівчат* (Л. Костенко). Семантичний відмінок *динамічний локатив* об'єднує компоненти на позначення напряму руху та шляху переміщення в просторі: *До мосту наближався гурт вершників* (М. Мартинюк); *Грім покотився з синіх гір На дно глухого крутояру* (В. Лазарук); *Дуби старезні на берег вийшли...* (В. Лазарук); *Сини Селім, Баязид і німецький Джихангір їхали слідом за султаном* (П. Загребельний); *І тихо йдуть по килимі трави...* (В. Лазарук); *Ішов дід з містечка, через гору, у свій присілок...* (Л. Костенко); *У всеозброєнні впевнено просувалися вони просікою вглиб...* (М. Мартинюк).

Відмінкову семантичну ієрархію завершують *інструменталь-знаряддя* й *інструменталь-засіб*. Значеннева реалізація першого пов'язана з іменниками — назвами конкретних предметів, що слугують для реалізації дії: *Віником пухнастим з очерету Я долівку замету земну* (В. Лазарук); *Видуває батько мій корнетом золотим Кольорові танго, польки і фокстроти* (В. Лазарук); ...*Ібрагім грав на віолі* (П. Загребельний); *Пілікає на скрипочці комарик, Народжений вночі після грози* (В. Лазарук); *А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море* (Ю. Яновський); ...*всі дуже влучно стріляли з лука* (П. Загребельний). Розширення значеннєвого варіювання характерне для інструменталь-засобу, оскільки на його вираженні спеціалізовані іменники — назви істот, механізмів та інших предметів: *Білими кінями, колісницею золотою хотів би промчати тебе над степами...* (О. Гончар); *Гарцює*

бородань на мотоциклі, Як мурза, боки «Яві» стис (В. Лазарук); *...я та моя колега вперше літали на повітряній кулі...* («День», 2011).

Отже, дослідження міжрівневої категорії відмінка крізь призму комунікативного, прагматичного й функційного аспектів розширює уявлення про її природу, особливості структурування, діапазон виражальних засобів і дає змогу розмежувати не лише традиційно виділювані морфологічні відмінки, а й семантичні, яким властиве розгалуженіше графемне членування. Застосування семантико-синтаксичного аспекту зумовлює вирізнення шістнадцятьох семантичних відмінків. Кожна з цих графем представлена набором власних диференційних значень, які в сукупності дають і збіжності, що існують між певними відмінками, і водночас ті іманентні, релевантні характеристики, якими вони протиставлені іншим семантичним графемам. У перспективі аналізу відмінкової системи, її ієрархії доцільним буде докладний розгляд усіх семантичних графем у межах мовленнєвих актів, а також відповідно до їхньої поліфункційності й різноманітності сучасних мовних ресурсів.

1. *Вежбицка А.* Дело о поверхностном падеже / А. Вежбицка // Новое в зарубежной лингвистике. — 1985. — Вып. 15. — С. 303–341.
2. *Вихованець І.Р.* Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові : [монографія] / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1971. — 120 с.
3. *Вихованець І.Р.* Прийменникова система української мови : [монографія] / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1980. — 286 с.
4. *Вихованець І.Р.* Система відмінків української мови : [монографія] / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1987. — 231 с.
5. *Вихованець І.Р.* Семантико-синтаксична класифікація відмінків української мови / І.Р. Вихованець // Мовознавство. — 1988. — № 2. — С. 44–51.
6. *Вихованець І.Р.* Українська відмінкова система у функціонально-категорійному вимірі (Спроба перекласифікації відмінків) / І.Р. Вихованець // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія : Філологічні науки (мовознавство). — Кіровоград : [б. в.], 2001. — Вип. 31. — С. 13–16.
7. *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. — К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 398, [2] с.
8. *Загнітко А.П.* Теоретична граматика української мови. Морфологія : [монографія] / А.П. Загнітко. — Донецьк : ДонДУ, 1996. — 435, [1] с.
9. *Зализняк А.А.* Русское именное словоизменение / А.А. Зализняк. — М. : Наука, 1967. — 370 с.
10. *Зализняк А.А.* О понимании термина «падеж» в лингвистических описаниях / А.А. Зализняк // Проблемы грамматического моделирования. — М. : Наука, 1973. — С. 53–87.
11. *Курилович Е.* Очерки по лингвистике / Е. Курилович. — М. : Изд-во иностр. лит., 1962. — 456 с.
12. *Леков И.* Славянская категория падежа — грамматическая единица на объединенном (морфологическом и синтаксическом) уровне / И. Леков // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. — М. : Наука, 1969. — С. 216–219.
13. *Плющ М.Я.* Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення : [навч. посібник] / М.Я. Плющ. — К. : Київ. пед. ін-т, 1978. — 107 с.
14. *Тимченко Е.К.* Функции генетива в южнорусской языковой области / Е.К. Тимченко. — Варшава : Тип. Варшав. учеб. окр., 1913. — 278 с.
15. *Тимченко Є.К.* Льокатив в українській мові (з української складні) / Є.К. Тимченко. — К. : З друкарні УАН, 1925. — 71 с.

16. Тимченко Є.К. Номінатив і датив в українській мові / Є.К. Тимченко. — К. : З друкарні УАН, 1925. — 64 с.
17. Тимченко Є.К. Вокатив і інструменталь в українській мові / Є.К. Тимченко. — К. : З друкарні УАН, 1926. — 118 с.
18. Тимченко Є.К. Акузатив в українській мові : (з української складні) / Є.К. Тимченко. — К. : З друкарні УАН, 1928. — 101 с.
19. Филлмор Ч. Дело о падеже / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1981. — Вып. 10. — С. 369–495.
20. Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1981. — Вып. 10. — С. 496–530.
21. Чешко Е.В. Соотношение морфологического и синтаксического уровней в категории падежа (падежи старославянского языка) / Е.В. Чешко, И.И. Ревзин // Славянское языкознание : VII Междунар. съезд славистов, авг. 1973 г., Варшава. — М. : Наука, 1973. — С. 435–457.

Статтю отримано 17.06.2013.

Nataliya Kostusyak

Lutsk

MORPHOLOGICAL AND SEMANTIC CASES OF THE MODERN UKRAINIAN LITERATURE LANGUAGE

From a functional morphological and syntactical concept interlevel category of case has been comprehensively investigated; morphological and semantic case gramemes have been distinguished and hierarched; their meanings and the means of their realization, peculiarities of morphological and syntactical paradigm have been characterized.

Key words: interlevel category, case, morphological and semantic case gramemes, paradigm, theme, rheme.

Мовна мозаїка

ПІВТОРА ЛІТРА, а не ПІВТОРА ЛІТРИ

У рекламі мінеральної води, що звучить на українському радіо і телебаченні, місткість пляшки визначають або як *півтора літри*, або *півтори літри*, тобто помилково вживають *літр* із закінченням іменника жіночого роду. В українській мові він є іменником чоловічого роду, який у родовому відмінку однини, що його вимагає числівник **півтора**, має закінчення **-а**. Тому замість *півтора літри* потрібно вживати **півтора літра**.

Числівник **півтори** в українській мові поєднується лише з іменниками жіночого роду, пор.: *півтори копи, півтора доби*. Його сполука з іменником чоловічого роду *літр* зовсім не нормативна.

Отже, українською мовою правильно вживати лише **півтора літра**, пор.: *пляшка місткістю півтора літра* або *півтора літрова пляшка*.

Катерина Городенська